

Cumhuriyet Fransası'nın Düşünsel ve Sosyo-Politik Kökenleri¹

Intellectual and Socio-Political Roots of The Republic of France

Fikret ÇELİK*

ÖZ

Aydınlanma Çağı, önce Batı dünyasında, daha sonra da buna bağlı olarak tüm dünyayı düşünsel, siyasal ve sosyal anlamda önemli bir değişime götüren gelişmelerin önünü açmıştır. Bu bağlamda Fransa'da yaşanan gelişmeler önemlidir. Özellikle Fransız Devrimi ile devrim sonunda gündeme gelen Fransa Cumhuriyet deneyimi öncesi yaşananlar, bu noktada modern dünyanın temellerinin atıldığı bir çok teori ve pratiğin bir arada yaşandığı bir dönemi işaret eder. Hem eşitlik ve özgürlük adına Fransa'nın geçirmiş olduğu dönüşüm, hem de bu düşünceler çerçevesinde geleneksel sınıfların ve siyasal yapının yaşadığı travmatik depremler, devrime giden süreçte önemli bir yer işgal eden gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Bu gelişmeler önemli bir merkezi geleneksel siyasal yapısı olan ve tam mutlak monarşi örneği olarak ele alınan Fransa'nın, bir cumhuriyet deneyimi yaşamasına kadar giden köktenci bir sürecin önemli bir aşaması olarak ele alınabilmektedir. Bu gelişmeler günümüz dünyasını şekillendiren ulusçu, merkezi, üniter ve eşitlikçi modern siyasal sistemlerin de temelini oluşturan bir olgular manzumesini bize sunması adına önemlidir.

ANAHTAR KELİMELER

Fransa, Fransız Devrimi, Cumhuriyet, Aydınlanma Çağı, Sosyo-politik, Özgürlük

Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi Yıl:2016 Cilt:19 Sayı:2 ss.93-108 **Makale Gönderim Tarihi:** 30/06/2016 - **Kabul Tarihi:** 19/09/2016

¹ Bu makale, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2010 yılı Nisan ayında kabul edilen, "Cumhuriyetçiliğin Dönüşümü: Fransa ve Türkiye Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz " başlıklı doktora tezinden türetilmiş bir çalışmadır.

* Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, fikretcelik@kku.edu.tr

ABSTRACT

Age of enlightenment has paved the way for developments that led to significant changes in the intellectual, political, and social meaning firstly in the Western world and then the whole world accordingly. In this context, the developments in France is important. Especially those happened before the experience of the French Republic, which came on the agenda in the end of Revolution by the Revolution, indicate a period in when a lot of theories and practices are experienced within each other that the foundations of modern world are laid at this point. Both the transformation that France experienced for equality and freedom and the traumatic earthquakes that traditional classes and political structure live within the framework of these ideas have brought the developments that occupy an important place in the process going to the Revolution. These developments can be considered as an important step of a fundamentalist process of France, which has an important central, traditional and political structure and can be seen as an example of the absolute monarchy, that goes to live an experience of republic. These developments are important for us to offer a system of phenomenon that shapes the world of the present day and forms the core of nationalist, central, unitary, egalitarian, and modern political systems.

•

KEYWORDS

France, French Revolution, Republic, Age of Enlightenment, Socio-Political, Freedom

GİRİŞ

Fransa'nın antik bir yönetim anlayışından, modern bir yönetim anlayışına geçişinin em önemli aşaması olan Fransız Devrimi, sonuçları itibariyle hem Fransa, hem de dünyanın önemli bir kısmının siyasal yapısının yeniden şekillenmesi adına güçlü etkileri olan bir harekettir. Özellikle Fransız Devrimi sürecinde tüm yönleriyle yaşanan ve tüm XVIII. yüzyılın genel adı olarak anılan "Aydınlanma Çağı", önce Batı, sonra da tüm dünyada düşünsel, toplumsal ve siyasal dönüşümün en önemli ayağını oluşturan tarihsel bir süreçtir. Seküler ve modern bir dünyanın oluşması adına ve günümüzdeki tüm sosyal ve siyasal düşünsel tartışmaların pratiğe döküldüğü bir dönemi kapsayan Aydınlanma, tüm yönleriyle anlaşılması gereken bir olgudur.

Aydınlanma'nın bu noktada anlaşılabilmesi için düşüncenin, pratiğe döküldüğüne inanılan Fransız Devrimi ile bu devrimin oluşma koşullarının önemli olduğu ifade edilebilir. Aydınlanma'nın bir düşünceden, pratiğe dönüştüğü devrimin tüm yönleriyle hissedildiği ve tarihi bir devlet ve toplum yapılanması olarak travmatik bir dönüşüme uğrayan Fransa bu noktada analize muhtaçtır. Güçlü bir şekilde merkezi devlet oluşturarak kralın daha da güçlendiği ve diğer toplumsal yapılar olan aristokrasi ile ruhban sınıfının sistemdeki önemini zayıfladığı bir çağda, içine kralı da alarak tamamen tüm geleneksel siyasal ve sosyal yapıların Fransa adına düşüşüne sebep olan Fransız Devrimi'nin bu noktada Fransa için önemli mutlaklıdır.

Önce Fransa, sonra tüm dünyayı düşünsel, toplumsal, siyasal ve idari anlamda modern bir rejim olma iddiasındaki cumhuriyetin doğmasını sağlayan Fransız Devrimi ile bu hareketten önceki yaşananlar, tüm yönleriyle yeni bir dünyanın ortaya çıkmasına sebep olduğu söylenebilir. Fransa'da bu bağlamda cumhuriyet rejimine giden süreç ile devrimin oluşma sürecinin bir arada alınması elzemdir. Bu nedenle iki olgunun bir arada ele alınacağı bölümlerle ilgili çalışma oluşturulmaya çalışılacaktır. Bu çalışmada öncelikle devrim ile devrimden kısa bir süre sonra doğan Fransa Cumhuriyeti'nin öncelikle sebebi olarak addedilen "Fransız Aydınlanması" bir anlayış dönüşümü olarak incelenecek, daha sonra da Fransa'da devrim öncesi toplumsal, siyasal ve bu yapıyı şekillendiren ekonomik yapı ayrıntılı olarak analiz edilmeye çalışılacaktır. Çalışma bir değerlendirme ile sonuçlandırılacaktır.

1. CUMHURİYETE GİDİLİRKEN, DEVRİM SÜRECİNDE FRANSA'DA DÜŞÜNSEL DÖNÜŞÜM: FRANSIZ AYDINLANMASI

Fransız Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile ilgili her türlü teorik ve pratik gelişmenin sorgulanacağı olgu “Fransız Devrimi”dir. Bu bağlamda Fransız Devrimi öncesi düşüncenin değişimine yönelik yapılan vurgularda Aydınlanma döneminin önemi üzerinde durulmaktadır. Çünkü yaşanan tüm düşünsel ve toplumsal gelişmelerde Aydınlanma'nın izlerini görmek mümkündür. Fransız Aydınlanması veya Aydınlanma Çağı'nın Fransa'da almış olduğu durum ise tüm Avrupa'da olduğu gibi birçok alanda ve özellikle siyasal hayatta derinden etkiler bırakmıştır.

Bu bağlamda Aydınlanma'nın içerisinde ele alınabilecek ortak düşünce şekilleriyle, entelektüel tavrın tüm cumhuriyetçilik üzerinde etkili olduğunu söylemek mümkün olsa da, bu durum genel değildir. Fransa'da ise pratik gelişmelerle birlikte cumhuriyetçilik adına yaşanan gelişmeleri açıklamak mümkündür. Yaşanan süreçte Aydınlanmacı görüşlerin sınıfsal destekleyicisi ve sınıfsal karşılığı olarak “burjuvazi”nin ön plana çıktığı belirtilmektedir. Bu süreçte, burjuvazi kavramı ideolojik olarak nitelendirilebilecek bir olgu değildir. Bu dönemde merkezi iktidar ve Kralla mücadele eden bir burjuvazi yerine, kendi kimliklerini korumaya çalışan grubu betimleyen bir kavram olarak ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Bulduğu konum itibarıyla burjuvazi Aydınlanma felsefesinin gelişimine olan katkısı nedeniyle önemli görülmekte, Fransız Aydınlanması açısından ise “bir orta sınıf ideolojisi” olarak değerlendirilmektedir (Çiğdem, 2006: 35-36).

Aydınlanma'nın düşünsel olarak ilk durağının İngiltere olduğu doğru olsa da yukarıda da zikredildiği gibi “pratik” anlamda “ana mekân” bizatihi Fransa olmuştur. Bu anlamda Fransız Aydınlanması, “Aydınlanma felsefesi” olarak ifade edilen entelektüel ruhun temsilcisi olarak düşünülmektedir. Fransız Aydınlanması'nın, Rousseau bir kenara koyulur ise, İngiliz Aydınlanma düşünürleri ayarında üst düzey düşünürlerce temsil edilmediği iddia edilmektedir. Ancak “bilimciliği, ilerlemeciliği, bütüncül din eleştirisi, iyimserliği, reformizmi ya da ütopyizmi” ile birlikte Aydınlanma'nın tüm karakteristik özelliklerini sergileyen tek örnek olduğu belirtilmektedir. Bu durum Fransa'da Aydınlanma'nın felsefesine uygun olarak hem kurucu ve yeni baştan inşa edici bir süreci, hem de yıkıcı ve eleştirel bir bakış açısını beraberinde getirmiştir. Bu nitelikler, Fransız Aydınlanması adına en önemli ayırıcı vasıflar olmuştur (Cevizci, 2002: 84-85).

Ayrıca Fransız Aydınlanması'nın en önemli figürü olarak görülen Rousseau Aydınlanma dönemi adına farklı bir ahlak psikolojisi ortaya koymuştur. Rousseau'nun düşüncesi, "iyi" ve "kötü"ye giden iki niteliğe sahip olması anlamında bir ahlak felsefesini değil, bir iradeye bağlı olarak "akıl" ve "iyilik" arasındaki ilişkiyi farklı bir şekilde sunmuştur. Bu bağlamda Rousseau, akli stratejik düşünmenin bir uşağı olarak görmüştür. İnsanın birçok şeyi iktidar hesapları anlamında yerine getirdiğini belirten Rousseau, erdemini yeniden Aydınlanma'da gündeme gelmesini, içimize gömülmüş ve neredeyse susmuş bir sesin yakalanması olarak değerlendirmiştir (Taylor, 2006: 122). Bu bakış açısı ile Rousseau, Fransız Aydınlanması'na "vicdan" dediği şeyi bir argüman olarak hediye etmiş ve akılla, erdemi birbirlerine paralel ele alınması gereken olgular olarak nitelenmesiyle farklı bir düşünce anlayışını geliştirmiştir (Nicolet, 2000: 13).

Aydınlanma'nın zaman zaman akli kutsayan yaklaşımı, bu inancın toplumsal ve felsefi olarak meşrulaştırılması için de kullanılmıştır. Bu düşünce Fransız Aydınlanması'nda, "akıl düzeni" neticesinde var olduğuna inanılan tüm toplumsal kurumların eleştirilebileceği gibi bir anlayışın gelişmesine neden olmuştur. Buna göre, insanoğlu bugüne kadar uğruna uğraş verdiği "sonsuz barış", "ütopyacı yönetim" ve "eksiksiz bir toplum"a varabilirdi. Akıl sayesinde insanlar bir bütün olarak var olmayı ve gelişmeyi gündemlerine alabilirlerdi. Ayrıca akıl sadece belli bir sınıf veya zümrenin kullanabileceği bir argüman değildi. Bu tüm insanların kullanabileceği bir vasıta olarak da önemli bir birleştirici öge idi. Böylece skolastik düşünce sistematığı içerisine sıkışan akıl kurtarılacaktı. Artık akıl işlevsel bir araç olarak insanların en önemli varlığı olacaktır. Akıl, insanın kendisini "kurtarıcı" bir vasfa sokmasını sağlayacaktır (Çiğdem, 2006: 37-38).

Bu anlayış Fransız cumhuriyetçiliğinde "köktenci" bir düzeyde Aydınlanmacı liberal değerlerinin öne çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Akıl monarşi ve Kilise'ye olan tepkinin "meşrulaştırılması" anlamında olabildiğince propaganda malzemesi yapılarak, Fransız düşünce geleneğinin tüm değer ve gelenek sistemlerini yadsıyarak, tek yönlü oluşturulmuş düşüncelerle beslenmesine neden olmuştur.

Fransız Aydınlanması'nın siyaset alanındaki yansıması, bu "akıl" düşüncesinin araştırılması ile mümkün olmuştur. Bu durum iki amaca hizmet etmiştir. Birinci amaç, devletin güçlendirilmesi vasıtasıyla toplumsal düzeni akıl emrine vermektir. İkincisi ise geleneksel düzenin bireylerin üzerinde kurduğu kısıtlamaların kaldırılmasıyla özgürlüklerin güvence altına

alınabileceğinin gösterilmesidir. Bu durum, bir anlamda “doğal hukuku” yadsımasına rağmen, “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi”ne damgasını vuran “yasa merkezci” bir anlayışın doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu metin, geri alınamaz hakların tümünün güvencesini ve bunların yürütülmesini olanaklı kılan şartları yasalara bırakmıştır. Böylece özgürlüğün garantisi belli geleneksel yapılardan alınmış ve yasalara verilmiştir. Bu gelişmeler, devletin güçlenmesini sağlamış ve dine dayalı belirleyici argümanların gücünü yitirmesiyle sonuçlanan bir süreci resmen başlatmıştır (Raynaud, 2003: 338-339).

Bu gelişmelerle birlikte Fransız Aydınlanması'nın kendi ifadesini bulduğu yer “Ansiklopedi”dir. Ansiklopedinin tam adı ise Fransızca “*Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts des métiers*”dir (Copleston, 2004: 57).

Ansiklopedinin oluşturulmasına ilişkin olarak gerçekleştirilen ilk çaba, Ephraim Chambers adlı şahsiyetin yazmış olduğu iki ciltlik “*Universal Dictionary Of Arts and Science (1728)*” adlı eserin Fransızca'ya çevrilmesidir. Bu çalışmanın çevirisini yapmak için işe girişen Diderot ve d'Alembert'in özel gayretleri sonucunda bu çaba, farklı bir yola girmiştir. Bu şahsiyetler konuyu geniş bir açıdan ele alarak, sözlük mahiyetinde düşünülen eseri, Aydınlanma'nın temel ilkelerinin ortaya konduğu bir metinler toplamı haline getirmişlerdir. Birçok yazar Ansiklopedi'yi, Aydınlanma'nın entelektüel kaygıları içerisinde düşünülmüş ve yazılmış bir eser olarak değil, politik ve dinsel baskılara karşı örgütlenme aşamasına gelmiş Fransız Aydınlanmacı zümrenin örgütlenmesinin de sağlandığı stratejik bir çaba olarak nitelendirmişlerdir. Bu gibi nedenlerle, Fransız Aydınlanması içinde Ansiklopedi'nin kapsamı ve etkisinin değerlendirilmesi gerektiği sık sık dile getirilmiştir (Çiğdem, 2006: 38).

Fransızlar, Devrim'in oluşması adına Ansiklopedi ile çevresinde yetişen düşünürlerine büyük önem vermişlerdir. Bu anlayış cumhuriyetçilere de aynen yansımıştır. Bu anlamda Fransız Devrimi üzerine yazılarıyla tanınan yazar Solé, Aydınlanmacı filozofların Fransız cumhuriyetçileri için taşıdığı önemden dolayı, Onlara “Cumhuriyetçi Kilisenin Havarileri” demiştir (1988: 323).

Ansiklopedi, öne sürdüğü görüşlerin ve ona karşı çıkan birçok Fransız düşünürün kendi etrafında toplanmasına sebep olmuştur. Ansiklopedi ile anılan veya onun çevresindeki görüşlerle Fransız Aydınlanması içerisinde değerlendirilen düşünürler şu şekilde sıralanmıştır: Fontenelle, Voltaire, Diderot, d'Alembert, Hëlvetius, Turgot, Montesquieu ve d'Holbach. Ayrıca

Rousseau, Condorcet² ile Condillac gibi bazı düşünürler de Ansiklopedi'yle organik anlamda tam ilişkileri olmamakla birlikte, bu eserin ortaya koyduğu fikirler etrafında görüşleri değerlendirilen düşünürler olarak ele alınmışlardır.

Fransız Devrimi adına öncü oldukları kabul edilen düşünürlerin cumhuriyet kavramına özel bir anlam yükledikleri belirtilmektedir. Bu düşünürler için cumhuriyet monarşinin gölgelediği özgürlük ve tahakkümsüzlük anlamına gelmiştir. Özellikle Rousseau, “genel irade” kavramıyla yönetimin toplumun çoğunluğunu temsil eden bir iradeye atıfta bulunmuştur. Rousseau bu kavramın fiiliyata geçirilmesi amacıyla önem verdiği cumhuriyet rejimini, demokrasiye açılım sağlayacak bir yönetim olarak görmüştür. Bu anlayışta kamusal olanın çıkarı, bireyin çıkarının önündeydi. Bu anlayış, Rousseau sonrası Fransa ve Kıta Avrupa'sı düşünce geleneği ciddi anlamda etkilemiştir (Çaha, 1999: 21).

Böyle bir düşünsel altyapının ürünü olan Ansiklopedi, gelecekteki modern düşüncenin gelişmesinin temellerini oluşturacak olan teknolojik bilgilerin korunmasını ve tüm Batı düşüncesi içerisinde yayılmasını sağlayacak bir bilgi deposu olarak da değerlendirilmiştir. Bu eser birçok düşünürü göre, bilimsel bilginin ele alındığı ve okunmasıyla birlikte, bireyin kendi kendisini geliştirebileceği pratiklerin de değerlendirmesine uygundu. Eserin bu yönü, Aydınlanma'nın amaçlarıyla birebir örtüşmekteydi. Ansiklopedi ve onun oluşturduğu felsefi ortam içerisinde fikirlerini geliştiren düşünürler, sırf o dönem adına “cehalet”in giderilmesi için önemli olarak addedilmektedirler. İlk kez geleneksel ve dogmatik olarak kabul edilen ve tartışılması o zamana kadar

---

² Condorcet, Fransız cumhuriyetçiliğinin temel prensiplerinin ön plana çıkmasında ve bu görüşlerini Devrim öncesi ve sonrasında ortaya koymuş olabilmesi nedeniyle, çok önemli bir düşünür olarak addedilmektedir. Ona göre, insan hakları ile onun duygulu bir varlık olması, aklın ön plana çıkmasına yönelik olarak gelişen yeteneğini belirtmesiyle, ahlâksal düşüncelerin elde etme yeteneğinden doğmaktaydı. Bu durumda insanların birey olarak toplum içerisinde ve hatta din ile devletin de dâhil olması gerekmektedir. Amerikan Devrimi'ni takdir eden Condorcet, anayasal haklara dayalı bir yurttaş anlayışını önemli anlamda savunmuştur. Fransız Aydınlanması'nın dine bakış açısına paralel olarak papazlara büyük eleştiriler sarf eden düşünür, dinsel eğitime karşı vermiş olduğu mücadele ile ön plana çıkmıştır. Diğer birçok Aydınlanma düşünürü gibi matematiğe büyük ilgi gösteren Condorcet, bu konuda birçok eserler vermiştir. Fransız Devrimi'ne fiilen de destek veren ve Devrim sonrası rejim içerisinde önemli bir yeri olan ve Cumhuriyet'in kurulmasında ve mecliste çıkan birçok önemli kararda etkisi olan Condorcet, despotik her türlü harekete şiddete karşı çıkmış ve bu nedenle de Jakobenlerin de büyük tepkisini çekmiştir. Robespierre tarafından ölüm tehdidi almış ve bir süre saklanmak zorunda kalmıştır. Reformist bir yapıda toplumsal ve siyasal olaylara yaklaşan Condorcet, *İnsan Zekasının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı* adlı eseri yazmıştır. Bu eseri, bir sosyal inşa projesi olarak kabul edilen düşünürün, kendisinden sonraki Fransız devleti ve cumhuriyeti tarihi adına en önemli eseri olarak kabul edilmektedir (Russell, 1983: 710-711; Badinter&Badinter, 2000: 5-7; Nicolet, 2000: 107-117).

üstü kapalı olarak sürdürülen görüşlerin doğrudan kamuoyuyla paylaşılması önemlidir.

2. FRANSA'DA CUMHURİYETÇİ DÖNÜŞÜM VE DEVRİM'İN OLUŞMASI SÜRECİNDE SİYASAL VE TOPLUMSAL YAPI

Fransa'da cumhuriyet rejimine giden sürecin net olarak değerlendirilmesi için, bir toplumun rejim değişikliğine neden olabilecek devrim gibi bir aşamaya gelişi noktasında siyasal ve sosyal anlamda yapısal durumunun teorik ve tarihsel olarak değerlendirilmesi önemlidir. Bu noktada günümüzde de hala üzerinde tartışmalı değerlendirmelerin yapıldığı Fransız Devrimi hakkında yapılan açıklamaların iki temel dayanakla yürütülmüş olduğu kabul edilmektedir. Bunlardan ilki, burjuvazinin yükselişi ile geleneksel ve otoriter olarak kabul edilebilecek olan iktidara karşı, Aydınlanmacı bir eleştirinin ortaya çıkışının kaçınılmaz bir sonucu olarak Fransız Devrimi'nin oluştuğu görüşüdür. Bu bakış açısına göre, Fransız Devrimi Fransız toplumunun ve getirmiş olduğu kültürün evrimine ilişkin nedenlerin bir sonucudur. İkinci görüş de Aydınlanma'nın yanı sıra uluslar arası ortamın etkisinin Devrim'in ana unsurlarının ortaya çıkmasındaki önemli rolü ön plana çıkartmaktadır (Skocpol, 2004: 109).

Skocpol'a göre devrim, Avrupa ile Atlantik Bölgesi'nin olgularını oluşturmuş bulunan ve Devrim öncesi Fransa'sında büyük bir yoğunluk kazanan ticaretin gelişmesiyle birlikte ekonomik unsurlarda oluşan büyük değişimlerle açıklanabilmektedir. Ticari bir güç olan İngiltere'nin gitgide artan bir şekilde Avrupa'nın hâkim unsuru olması karşısında Fransa, neredeyse Avrupa'ya merkezi bir güç olarak egemen olma durumundan, özellikle on yedinci yüzyıl ile on sekizinci yüzyılın ilk yarısı boyunca yaşamış olduğu askeri yenilgilerin ve hanedanın içteki-dıştaki gelişmelere hâkim olamamasının intikamını, topluma karşı uyguladığı despotik bir yönetimle "kaos"un hâkim olduğu bir devlete dönüşmüştür (Skocpol, 2004: 110).

Yukarıdaki sürece gelinmesinde, Fransa'daki sosyal sınıfların oluşmasında ve bu sosyal ilişkilerin belirlenmesinde *ancien régime* dönemindeki - günümüze kadar sayılarında çok bariz bir değişikliğin olmadığı - kırk bin köy biriminin belirleyici bir etkiye sahip olduğu belirtilmektedir. Bu köyler feodal sistemin önemli olduğu dönemlerde kendi içlerinde yapmış oldukları toplantılarda kendi mutemetlerini, vergi toplama görevlilerini, öğretmenlerini ve posta memurlarını bile seçme gibi işlemlerini yerine getirdikleri bilinmektedir (Ogg, 1972: 244).

Ayrıca Fransa'da şehirlerin yönetiminde yine bu dönemde bazı eşitsizliklerin yaşandığı görülmüştür. Kuzey ve güney şehirlerindeki yerel örgütlenmelerin bazı değişiklikler gösterdiği kabul edilmektedir. Şehirlerin zaman zaman belediye örgütlenmeleriyle yönetildikleri de bilinmektedir. Bu sivil otoritelerin hukuki statüye de sahip olduğu belirtilmektedir. Şehirlerde sanayinin gelişmesinde ve ticari faaliyetlerin üzerinde bu belediye örgütlenmelerinin belirleyici olduğu görülmüştür (Ogg, 1972: 245).

Tarım dışı üretim tarzları ve sanayinin gelişmesiyle birlikte ticareti şekillendiren burjuvazinin Fransız sosyal yaşamında ön plana çıktığı ve bu kimselerin güçleriyle, bazı aristokrat ailelerle gerçekleştirmiş oldukları evlenme gibi bağılıklarla Fransız aristokrasinin homojen yapısının kaybolduğu görülmüştür.

Bu durum toprağa bağlı ve belli bir bölgenin aristokrat ailelerinin yerini, finansal gücü elinde tutan yeni bir aristokrat sınıfın almasına zemin hazırlamıştır. Sürecin bu kadar kolay gelişmesinde, aristokrasi geleneğinin İngiltere'deki gibi Fransa'da açık olarak belli yasalara tabi olmamasından kaynaklandığı bilinmektedir. Bir Fransız aristokratının tüm çocukları ve onlardan gelen aileleri asil olarak kabul edilmiştir. 1777 yılında Fransa'da on altı bin asil ve seksen bin kişinin de soyluluk unvanı kullanan kişi olduğu not edilmiştir. Ayrıca bu sayının Devrime yakın dönemlerde burjuvazi ile köylülerle, aristokratların yapmış oldukları evliliklerin iyice arttığı ifade edilmiştir. Bu genişleme, Devrim Fransa'sına gelindiğinde aristokrasiyi homojen ve aynı çıkarları paylaşan bir sınıf olmaktan uzak bir noktaya getirmiştir (Ogg, 1972: 247).

Devrime giden süreci başlatan gelişmeleri hızlandıran olaylar ise 1750 sonrasında olmuştur. Mutlak monarşi, devletin ve kendi gücünün sürmesinin savaflara dayalı olduğunu anladığından itibaren, zengin zümrelere Kraliyet ayrıcalıklarını cömertçe ama çok yüksek vergilerle dağıtmaya ve mevcut düzeni devam ettirebilmeye çalışmıştır. Soylular artık kendilerine kalıt olarak geçen unvanlarını ve feodal haklar ile gelirlerini, devlete çok yüksek vergiler ödeyerek devam ettirebiliyorlardı (Huberman, 1990: 134).

Ülkedeki bu makamlar ve bu makamların kalıt hakları, Kral tarafından kendilerinden daha yüksek vergi vermeyi kabul eden bir başka soyluya, hatta burjuvaya geçebilmiştir. Bu vergilendirme modeli, soylular arasında önce merkezi devlet karşısında bir korkuya, 1750'lerden sonra Krala artan muhalefette yerlerini belirlemelerine neden olmuştur. Bu vergileri toplamak için

sürekli askeri birliklerin savaşlarda bulunması nedeniyle, yine vergi aldığı kişilere bağlı veya yerel güçlere başvuran devlet, bu vergileri toplama adına da ayrıcalıklı yeni şahısların doğmasına izin vermek zorunda kalmıştır. Bu gelişmeler, ülke içindeki bankerlerin ve bunların etrafındaki şahısları güçlendirmiştir. Bu arada daha etkili bir mali sistem ve denetim için merkezi devletin 1780'lerden sonra ciddi bir uğraş verdiği bilinmektedir, ancak başarılı olamadığı görülmüştür. Gelinek nokta, ülkenin gittiği olumsuz yön adına bir ipucudur (Wright, 1987: 33).

Bu dönemde Fransa'da toprakta çalışan, çeşitli konumlarda bulunan köylülerin varlığıyla, öte yandan onların üretmiş olduğu ürünlerin üzerinden veya o ürünlerin satışından kazanılan nakit para biçiminde bir pay alma konumunda bulunan aristokratların varlığıyla beraber değerlendirilebilmekteydi. Dönemin sonlarına doğru aristokrasinin işlevinin, üretime hiçbir katkısının olmadığı ve köylülerin ürününün üretiminden, satımına kadar olan süreçte sadece nakit paranın belli bir kısmının üzerine "konması" şeklinde olduğu görüşü ciddi bir biçimde işlenmiştir. Bu durumun, aristokrasinin toplumsal ve ekonomik yapı içerisindeki yerini belirsiz bir konuma ittiği düşünülmektedir. Ancak yerel adalet işlerinin tamamen aristokrasinin elinde olduğu bilinmektedir. Bu nedenle de yerel bazda aristokrasinin güçlü bir konumda olduğu ve feodal düzen içerisinde siyasal düzen ile toplumsal güvenliği sağlayıcı nitelikte ciddi görevler yüklediği muhakkak bir durum olarak da karşımızda durmaktadır. Buna karşın Kral, ekonomik yönden kendi zayıflamasını durdurabilme adına zamanla bu yetkileri merkezden gönderilmiş olan memurlara devrettirmeye çalışmıştır (Moore, 2003: 87).

Aristokrasinin, soyluluk beratında (*terriers*) ifade olarak toprağın sahibi olduğu belirtilse bile, köylülerin toprağı çalıştırdıkları ölçüde gelir sağlamalarının da garanti altında olduğu bilinmektedir. Gerçekten de aristokrasi, Fransız Devrimi'ne yakın zamanlarda, Fransa gelirinün üçte ikisiyle, dörtte üçü arasındaki bölümünü oluşturan topraklarda uygulanan "ortakçılık" düzenlemeleriyle ancak düşük bir düzeyde gelir elde eder duruma düşmüştür. Zaman geçtikçe ortakçı köylüler, bu dönemde Fransa'daki toprakların hukuksal konumu gereği bazı tarım arazilerini kiralayabilir duruma da gelmişlerdir. Bu gelişmeyi sağlayabilen köylüler, artık mülkiyete sahip küçük köylüler (*propriétaires*) olarak nitelendirilmeye başlanmışlardır. Bazı durumlarda aristokratlar topraklarını, belli bir büyüklükte kendi topraklarına sahip olan köylülere kiralamaya başlamışlardır. Ancak bazı aristokratlar da sadece

malikânelerinde oturmakta ve büyük topraklara sahip olmamalarına rağmen belli bir güç kullanarak köylülerden kendi hukuksal hakları olan gelirleri muntazam bir şekilde almayı devam ettirebilmişlerdir (Moore, 2003: 88).

Bu süreçte gerçek olan durum, Fransız toprak köylüsünün geri dönülemez şekilde güçlü mülkiyet haklarına kavuşmuş olmasıdır. Merkezi idare tarafından güçlendirilen köylü mülkiyet hakları, uzun vadede nüfusun büyümesine ve büyük mülklerin ufalanmasına sebep olmuştur. Bu durum da bir süre sonra üretkenliğin düşmesi ile sonuçlanmıştır. Fransa'ya bu durumun getirisi, iktisadi durgunluk ve gerileme olmuştur (Mooers, 2000: 53).

Yukarıda geniş bir şekilde açıklanmaya çalışılan, sınıfsal düzen ile birlikte Fransa'da aristokrasinin gücünün kırılmasına paralel olarak Kraliyet imgesinin de zayıfladığı gerçeğidir. Ancak XIV. Louis'in hükümdarlığında monarşi tekrar güçlenmiştir. Bu konuda, temelleri 1648–1653 yılları arasındaki Fronde Ayaklanması'na kadar giden bir dönem zikredilmektedir. Yaşanan ayaklanmada aristokrasi, merkezi Krallığa karşı son kez silahlı mücadeleye girişmiş ve bu mücadeleyi çok kanlı bir şekilde kaybetmiştir. Bu süreç aristokrasi adına, “Devrim öncesinde hükümdarın mutlakçılığını sınırlandıran bir imtiyaz ilan etmek için yapılan son girişimdi ve onun başarısızlığı doktrinini zaferini sağladı...” şeklinde ifade edilmiştir. Daha sonra Fransa, Devrime kadar mutlak monarşi ile yönetilmiştir (Skocpol, 2004: 110).

Bu süreç neticesinde Kral tarafından görevden alınabilir otuz kadar merkezi memur “*intendant* (denetçi)”, eyaletlerde Kralın otoritesini sağlar olmuştur. Bu dönemden sonra aristokratların yerel güçleri minimal hale getirilmiş ve yerel anlamda onların elindeki tüm güçler denetçilere geçmiştir. Kralın bu memurları, güçlerini ve görevlerini sürdürmek için Krala düzenli olarak fidye ödemek mecburiyetinde kalmışlardır. Kral böylece kendi durumunu belirsizliğe soktuğuna inandığı aristokrasiyi, görkemli, iyi maaşlı ve sarayın belli kurumlarındaki işlerde görevlendirerek kendi yörüngesine çekmiş, bir şekilde toplum içerisinde etkisiz ve kendisine bağlı kişiler konumuna getirmiştir (Skocpol, 2004: 111).

Fransa'da kralın otoritesini arttırmak için yaptığı girişimler o dönem için bazı yazarlarca tüm Avrupa'yı kapsar nitelikte bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Böylece gelişen Kıta Avrupa'sında mutlakiyet düşüncesi ve kıta kapitalizminde var olduğuna inanılan son derece farklı üretim ilişkileriyle birlikte mülkiyetin de esnek bir şekilde farklılaştırılması gibi bir dönüşüm yaşanmıştır. Buna göre merkezi devlet, kendine bağlı ve evrimci bir anlayışla

toplumdaki ekonomik dağılımın aktörlerini bir şekilde değiştirmektedir (Huberman, 1990: 140-141).

Bu durum bazı yazarlara göre, Fransız tarihinde demokrasi geleneğiyle birlikte geliştiğine inanılan cumhuriyetçilik içerisinde de aristokrasiye karşı bir olumsuz tavır her zaman mevcuttur. Hatta Devrimden önceki süreçte halkla Kralın, aristokrasiye karşı birleşmesi de bu tarihsel görüş çerçevesinde açıklanılmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda devlet olarak görülen Kral, halkı aristokrasiye karşı kullanmış ve belli bir süre de başarılı olmuştur (Touraine, 2004: 63).

Bu dönemde Kilise de XIV. Louis döneminde toplumdaki rolüne ilişkin ciddi bir kayba uğramıştır. On yedinci yüzyıla gelindiğinde Papa, çeşitli dönemlerde almış olduğu olağanüstü yetkiler ile Kralı ciddi anlamda bir “otorite” zafiyetine uğratan “tek güç” olarak görülmekteydi. XIV. Louis, bazı din adamlarının kendi üzerindeki yetkilerini tanımadığını belirtmiş ve bu durumu bitirme adına önemli girişimlerde bulunmuştur. Fransa’da böylece Papalık ile Kral arasında ciddi bir çatışma başlamıştır. Kral, Fransa’daki tüm ruhban sınıfını toplamış ve kendi adına hizmet etmelerini sağlayacak bazı kararlarını kabul etmeleri için onlara baskı yapmıştır. Papalık ise bu durumu şiddetle reddetmiştir. Ancak Kral bu sefer de Kilise ile devlet arasında ilişkilerin nasıl tanzim edilmesi gerektiğine, kendi oluşturduğu ulusal ruhban meclisinin karar vermesi gerektiği üzerinde ısrarla durmuştur (Aulard, 1987: XLIX).

Fransa ile Avrupa tarihi adına XIV. Louis’in iktidar dönemi “mutlak monarşi” olarak adlandırılan devlet biçiminin en güçlü ve en tipik dönemi olarak görülmüştür. Bu dönemde mutlak hakimiyet Kralda idi ve XIV. Louis “Güneş Kral” olarak adlandırılacak kadar güçlü bir simge olarak Fransız siyasetinde tek figür haline gelmiştir (Ağaoğulları, Zabcı ve Ergün; 2005: 359-360).

Kral bu güçle birlikte 1682 yılında yayınladığı beyanname ile Kilise’ye olan tutumunu meşrulaştırılmıştır. Bu beyanname de cismani kuvvetin, ruhani kuvvetten tamamen ayrı ve müstakil bir kuvvet olduğu, Krallar ile prenslerin ruhani hiçbir kuvvetin tesirine tabi olmadıkları, Papalık ile onun temsilcisi olan din adamlarının Kralı görevden alma yetkisinin olmadığı ve ruhani işlerde Kilise’nin tam yetkili olduğu ile onun bu yetkilerine hanel getirici hiçbir faaliyetin kabul edilemeyeceği belirtilmiştir. Bu beyanname daha sonra Papalık ile anlaşılan Kral ile Fransa’daki din adamları tarafından geri alınmaya çalışılsa

da 1766 yılında artık Krala karşı bir güç olma durumuna ulaşmış bulunan parlamento tarafından tekrar kabul edilmiş, mevcut Krala da bu beyanname aynen tasdik ettirilmiştir. Bu durum Devrim sonrası, merkezi idare ve bu idareye sırtını yaslayan yeni sınıflar ile Aydınlanma felsefesinin etkisinde kalan bürokrasinin Kilise mallarına el koymalarına kadar varan gelişmelerin de zeminini hazırlamıştır. 1789 yılına gelindiğinde Kilise, Fransa'daki değişim isteyen toplum için artık tamamen yok edilmesi gereken bir kurum olarak görülmeye başlanmıştır (Aulard, 1987: L-LI). Ancak yine de Devrime kadar Fransa'daki toprakların üçte biri Kilise ile aristokrasinin malı olarak kalmıştır (Von Aster, 2004: 45).

1740 ile 1763 yılları arasında Fransa'nın Almanya ile yaptığı savaşlar, Fransa içerisinde yaşanan toplumsal ve ekonomik gelişmeler açısından dönüm noktasıdır. Özellikle “Yedi Yıl Savaşları” olarak anılan savaşın ekonomik ve toplumsal tahribatı Fransa açısından büyük olmuştur. Bu gelişmelerin etkisiyle, Kilise hakkındaki olumsuz görüşlerin artması ve “her şeyi insanların iyiliği için düzenleyen bir Tanrı'ya olan inancın gücünü yitirmesi”ni gündeme gelmiştir. Din ile Kilise'ye karşı bu olumsuz düşüncelerin artmasında, bazı Fransız düşünürlerinin yazdığı felsefi eserler de önemli bir yer teşkil etmiştir. Ayrıca yine aynı dönemde krala karşı girişilen entelektüel ve fiili isyanlar, artık geleneksel haklara veya yeniden ele alınmaya başlanan antik döneme ait doğal haklara dayandırılmaya çalışılmıştır. Bu konu, monarşinin tartışılır hale getirilmesine ve o dönemde Kralın denetiminde olduğu kabul edilen parlamentonun da ciddi bir şekilde destek bulmasına zemin hazırlamıştır (Hampson, 1991: 114-115).

Bu süreçte Devrim öncesine yönelik olarak yapılan yorumların bazılarında gelişmiş bir kapitalist sınıfın ve büyük oranda toplumsal yapıya hâkim bir burjuvazinin olmadığı iddia edilmektedir. Ancak yukarıda anlatılan gelişmelerin zeminini hazırlayan bir olumlu durum da Fransa adına o dönem için zikredilebilmektedir. Bir kısım yazar, burjuvazinin zenginliğinin, Kilise'nin ve aristokrasinin etkinliğini kaybettiği *ancien régime*nin son dönemlerindeki mutlak monarşinin gerçekleştirmiş olduğu siyasal, sosyal ve ekonomik politikalar ile doğrudan bağlantılı olduğu konusunda birleşmektedirler (Wright, 1987: 36-37).

Bu görüşlerin yanı sıra 1770 ile 1780'lerle beraber ciddi bir ekonomik krizin oluştuğu görüşünü öne süren yazarlar da mevcuttur. Bu görüşlere göre, on sekizinci yüzyılda, yukarıda da izah edildiği gibi, Fransa uzun bir refah döneminin ardından toplumsal anlamda bu refahın paylaşımında meydana gelen

orantısızlık nedeniyle gerilim ortamına doğru sürüklenmiştir (Von Aster, 2004: 42-43).

Devrim arifesinde oldukça güçlenen burjuvazi, küçük toprak sahibi köylüler ve yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan işçi sınıfı arasındaki çekişme Devrim öncesi iyice gün yüzüne çıkmıştır. Ayrıca sık sık üçüncü tabaka olarak da vurgulanan burjuvazinin başını çektiği, küçük toprak sahibi köylü ile işçi sınıfının mutlak monarşiye karşı oldukları bilinen bir durumdu (Huberman, 1990: 144-145).

Aristokrasi her ne kadar monarşiye bağlı bir yaşam sürer konumda olsa bile on yedinci yüzyıldan önceki güçlü konumunu aradığı da muhakkak bir durum olarak dile getirilmektedir. Bu durum daha sonra bu grupları, ekonomik sıkıntıların neden olarak gösterildiği bir monarşi karşıtlığında birleştirmiştir. Zaten Devrimden on yıl kadar önce parlamentoda belli bir güce erişen bu sınıfların temsilcileri, Krala karşı ciddi bir tehdit oluşturmaya başlamışlar ve Kralın aldığı kararları da etkileme gücüne erişmişlerdir (Lee, 2004: 11-12, 15).

Parlamentonun önemli bir konuma gelmesi veya yüzyılı aşkın bir süredir Kral tarafından kapalı tutulan Fransız Parlamentosu (*Etats Généraux*)'nun bu birbirinden farklı zümrelerin baskılarıyla tekrar Kral tarafından açılması da 1787 yılına denk gelmektedir (Lee, 2004: 12).

Devrim sürecinde farklı isteklerle, farklı sosyal temellerle Krala baskı yapan “ikinci ve üçüncü sınıf (ikinci sınıf sadece “aristokrasi”yi, üçüncü sınıf ise din adamları ile aristokrasi haricindeki tüm “halk gruplarını” temsil etmektedir)”, Fransız Parlamentosu'nun tekrar toplanmasını sağlamış ve bu durum mutlak monarşi için gerçek anlamda sonun başlangıcı olarak kabul edilmiştir (Heater, 2007: 121-122).

Bu noktadan sonra parlamentoda ve Devrim sürecinde burjuvazinin tamamen ön plana çıktığı görülmüştür. Burjuva tamamen aristokrasinin yöntemlerini kullanmış ve kendilerine özellikle on sekizinci yüzyılla birlikte sağlanan hakların korunmasını amaçlamış bir şekilde, mutlak monarşi'nin gücünü kırma girişiminde bulunmuşlardır. Mali sorunlar ve yolsuzluklar parlamentoda gündeme getirilerek Kral zor durumda bırakılmış, Kralın halk önündeki itibarı zayıflatılmış ve fakir halkın o dönem adına çektiği sıkıntıların tamamının bu gelişmelerden kaynaklandığı, kamuoyunun önüne bir şekilde sunulmuştur (Lee, 2004: 16).

SONUÇ

Fransız Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlanan devrim süreci ve Aydınlanma Çağı süreci, düşünsel ve sosyo-politik anlamda bir dönüşüm yaşadığı bir dönemdir. Özellikle Ansiklopedi çevresinde şekillenen bilginin anlamının değişmesi ile geleneksel düşünceler ile toplumsal yapıda meydana gelen hızlı dönüşüm, devrim öncesi Fransız siyasal yapısının önemli bir eleştiriye açık hale gelmesinin önünü açmıştır. Aydınlanma Çağı'ndaki düşünsel dönüşüm, Fransa'da ekonomik dönüşüm ve refahı aynı ölçüde dönüştürememiştir. Bu durum da Kral ve toplumsal hâkim sınıflar ile toplumun alt kesimi arasındaki kopukluğun artmasına zemin hazırlamış ve bir süre sonra ülkenin istikrarsızlığını besleyen ve düşünsel dönüşümün tüm yönleriyle karşılık bulmadığı bir ülkenin oluşmasına neden olmuştur.

Özellikle devrim sürecini ifade eden özgürlük ve eşitlik çerçevesinde bilgiye dayalı şekilde gelişen düşünce dönüşümü, öncelikle Kral, takiben de Kilise ile aristokrasi karşıtlığını toplumun diğer kesimleri adına güçlendirmiştir. Ancak bu dönüşüm ekonomik ve siyasal haklar bağlamında burjuvazi başta olmak üzere fakir ve köylü Fransız halkının gelişimini desteklememiş, böylece reformist bir süreci karşılayacak evrimsel bir dönüşümün Fransa adına dönüşümü oluşamamıştır. Bu nedenle Kral, Kilise ve aristokrasi karşıtlığının bir süreci içerecek ve dengeler üzerinde azalabileceği bir siyasal ve sosyal iklimin yerini, aşırı köktenci bir “geleneksel değerlere düşmanlığın” aldığı bir “yeni” dönemin oluşmasını kaçınılmaz kılmıştır.

Bu sürecin sonu önce devrim, sonrada devrimin çocuğu olarak modern Fransa Cumhuriyeti'nin kurulması ile sonuçlanmıştır. Bu sürecin köktenci yapısı ve özgürlük ile eşitlik anlayışını oldukça “radikalleştirmiş” ve mutlak monarşiden, cumhuriyet sürecine geçiş, Fransa'da oldukça terör ve uzlaşmayı içermeyen bir süreci doğurmuştur. Bu durum önce modern Fransız siyasal yapısını, daha sonra da bu siyasal sistemi örnek edilen dünyadaki diğer sosyal yapıların gelişimini bir pratik olarak bu yönde etkilenmesinin önünü açmıştır.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, Mehmet Ali; Filiz Çulha Zabcı ve Reyda Ergün (2005), *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Aulard, A. (1987), *Fransa İnkılabının Siyasi Tarihi I*, Çev. Nazım Poroy, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Badinter, Elisabeth VE Robert Badinter (2000), *Politikada Bir Entelektüel: Condorcet*, (Çev. Hüseyin Köse), Öteki Yayınları, Ankara.

- Cevizci, Ahmet (2002), *Aydınlanma Felsefesi*, Ezgi Kitabevi, Bursa.
- Copleston, Frederick (2004), *Aydınlanma 'Fransız Aydınlanmasından Kant'a/Cilt: 6, Bölüm: 1'*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul.
- Çaha, Ömer (1999), *Sivil Toplum, Aydınlar ve Demokrasi*, İz Yayınları, İstanbul.
- Çiğdem, Ahmet (2006), *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Hampson, Norman (1991), *Aydınlanma Çağı*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Heater, Derek (2007), *Yurttaşlığın Kısa Tarihi*, Çev. Meral Delikara Üst, İmge Kitabevi, Ankara.
- Huberman, Leo (1990), *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, Çev. Murat Belge, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- Lee, Stephen J. (2004), *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, Çev. Savaş Aktur, Dost Kitabevi, Ankara.
- Mooers, Colin (2000), *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara.
- Moore, Barrington Jr. (2003), *Diktatörlüğün VE Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, Çev. Şirin Tekeli- Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara.
- Nicolet, Claude (2000), *Histoire, Nation, République*, Éditions Odile Jacob, Paris.
- Ogg, David (1972), *Europe Of The Ancien Régime '1715-1783'*, Fontana History OF Europe, Collins Clear-Type Press, London AND Glasgow.
- Raynaud, Philippe (2003) "Fransız Devrimi", (Çev. Necmettin Kamil Sevil), *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, (Edit. Raynaud, Philippe VE Stéphane Rials), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, S. 338-348.
- Russell, Bertrand (1983), *Batı Felsefesi Tarihi*, Çev. Muammer Sencer, Say Kitap Pazarlama, İstanbul.
- Skocpol, Theda (2004), *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, Çev. S. Erdem Türközü, İmge Kitabevi, Ankara.
- Solé, Jacques (1988), *La Révolution En Questions*, Éditions Seuil, Paris.
- Taylor, Charles (2006), *Modern Toplumsal Tahayüller*, Çev. Hamide Koyukan, Metis Yayınları, İstanbul.
- Touraine, Alain (2004), *Demokrasi Nedir?*, Çev. Olcay Kunal, Yky, İstanbul.
- Von Aster, Ernest (2004), *Fransız İhtilali'nin Siyasi ve Sosyal Fikirleri*, Haz. Şennur Şenel, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Wright, Gordon (1981), *France 'In Modern Times'*, W. W. Norton Company, New York and London.